

STOA FELSEFESİ VE İSLAM DÜŞÜNÇESİNE ETKİSİ

Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK¹

Özet

Stoa okulu felsefe tarihinin en etkin olan okullardan biridir. Yaklaşık 6 yüzyıl bilim dünyasına etkin olan bu okul, Zenon, Kleantes, Khryssippos, Diogenes, Panetius Poseidoioss, Seneca, Epictetos ve Marcus-Aurelius gibi birçok filozof yetişmiştir. Stoa okulunda tartışılan temel konular hem İslam dünyasında hem de diğer ilim çevrelerinde bir çok etki yapmıştır. Örneğin Farabi, Yahya b. Adiy ve Cassas gibi Müslüman alimlerin mantık, ahlak ve hukuk gibi konularda Stoa felsefesinden haberdar olduklarını ve onların fikirlerinde istifade ettiklerini görmekteyiz. Bu çalışmada Stoa felsefesinin belli konularda Müslüman düşünürleri etkilediği irdelenmeye çalışılmaktadır.

Temel kavramlar: Stoa okulu, İslam düşüncesi, Zenon, Farabi, ahlak, mantık, hukuk

Stoic Philosophy and Its Impact upon Islamic Thought

Abstract:

Stoic school is one of the most poignant schools in the history of philosophy. This school, which flourished in scientific world approximately six century, taught many philosophers like Zeno, Cleanthes, Chrysippus, Diogenes, Panaetius, Posidonius, Seneca, Epictetus, and Marcus Aurelius. The basic issues discussed in Stoic school had many impact on both Islamic world and other scientific circles. For instance, we see that Islamic philosophers such as Farabi and Yahya b. Adiy knew the Stoic philosophy and benefited from it in the fields of logic, ethics and law. In this study, influences of Stoic philosophy on Islamic thinkers in certain fields are scrutinized.

Keywords: Stoic School, Islamic Thought, Zeno, Farabi, Ethics, Logic, Law

Stoa Felsefesi ve İslam Düşüncesine Etkisi

M.Ö. 300 tarihinde Zenon (M.Ö. 336-264) tarafından Atina'da kurulan ve İslam felsefesinde "Rivakiyye" olarak adlandırılan Stoa okulu,² üç büyük döneme ayrılmaktadır: Bunlar; M.Ö. III. Yüzyılda Kıbrıs'lı Zenon (336-264), Kleanthes (331-232) ve Khryssippos'un (280-210) yer aldığı "Eski Stoa", M.Ö. II.-I. yüzyıllarda, öcülülüğünü Diogenes, Pannetius (185-112) ve Poseidoioss'un (135-51) yaptığı "Orta Stoa", M.S. I.-II. yüzyıllarda Seneca (M.Ö.4.- İ.S. 65.), Epictetos (50-130) ve Marcus-Aurelius'un (121-180) öncüllüğündeki "İmparatorluk Stoası" olarak da isimlendirilen "Son Stoa" şeklinde sıralanabilir.³

Akdeniz bölgesinin farklı yerlerinde, birbirini takip eden değişik zamanlarda, üç ayrı görünümle ortaya çıkan Stoacı akımlar arasında her ne kadar bazı farklılıklar bulunsa da, temelde ahlâk, adalet ve erdem esaslarına dayanmaktadırlar. M.Ö. IV. Yüzyılın sonunda başlayan bu düşünce akımı Roma'da da taraftar bulmuş, Seneca ve Marcus Aurelius'le M.S. II. Yüzyılın sonuna kadar düşünsel etkisini sürdürmüştür.⁴ Ayrıca Hıristiyan teolojisini, Shakspeare, Spinoza ve Butler gibi klasik filozofların yanı sıra çağdaş döneme uzanan etkisi de olmuştur. Stoa ahlâkı Ortaçağ, Rönesans ve modern zamanlarda da canlılığını sürdürmüş, okullarda okutulmuş, Montaigne, Descartes, Pascal, gibi filozoflar Stoacı düşüncelerde yoğunlaşmışlardır.⁵

Helenistik devrin büyük düşünce hareketlerinden biri olan Stoa okulu, çağdaşı olan Epikür Okulu gibi insanı, mutluluğa ulaştıracak bir hayat görüşü ortaya koymaya çalışmıştır. Okulun kurucusu olan Zenon, mutluluğun dıştan gelen etkilere ve kaderin cilvelerine değil, insanın bunlar karşısında takınacağı tavra bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Stoa okulu, üç yüzyıl boyunca bu görüşü esas almıştır.⁶

2 Rivakkiyye, kelime anlamı "Revaka mensup" veya "Revaka ait" demektir. Bir kavram olarak genelde Stoacılık, özelde "İslam Stoacılığı" anlamında kullanılır. İslam filozoflarından, Stoacıların felsefesini kabul eden ve onların yolunda yürüyenlere de Stoacılar anlamında "Rivakiyyun" denir. Stoacılar için Ustuvâniyyun, ustuvani veya Ashabu'l-Ustuvana, Ashabu'l-Minzalla; er-Ruhaniyyun; Cirmiyyun gibi isimler de kullanılmıştır. Kaynaklarda, Zenon'un Polygnotos'un resimlerinden ötürü boyalı sundurma ya da Yunanca'da Stoa Poikile denen yerde bir aşağı bir yukarı yürüyerek ders verdiği ve amacının buraya aylakları sokmamak olduğu için bu isimle anıldıklarına yer almaktadır. Bkz. Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara 1997, s. 54, 103-104. el-Cahız, *ed-Dala'il ve'l-İtibar*, Halep 1928, s.76; Laertios, Diogenes, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, (çev. Candan Şentuna), İstanbul 2003. s. 304. en-Neşşar, Ali Sami, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, (çev. Osman Tunç), İstanbul 1999, C. I, s. 225; Killoğlu, İsmail, "Hukuk Felsefesi Açısından Stoacılık", *İlim ve Sanat*, Ankara 1985, Sayı 3, s. 39; Paksüt, Fatma, *Seneca'da Ahlak Görüşü - Zevk Anlayışı*, Ankara 171, s. 11.

3 Bkz. Laertios, *age.*, s. 304; Brun, Jean, *Stoa Felsefesi*, (çev. Medar Atıcı), İstanbul 1997, s. 13; Öktem, Niyazi, "Stoisizm", *İst. Üni. Hukuk Fak. Mecmuası* C. XL, Sayı, 1-4, İstanbul 1974, s. 593-4.

4 Öktem, Niyazi, "Stoisizm", s. 590-594.

5 Brun, *Stoa Felsefesi*, s. 29.

6 Birand, Kâmiran, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, Ankara 2001, s. 97.

Zenon'un ileri sürdüğü söz konusu düşünceler, İslam düşüncesinde insana verildiğine inanılan cüz'i iradede karşılığını bulmaktadır.

Sokrates'e hayranlık duyan Zenon, önce yerleşik ahlâkî yaklaşımların köklü bir eleştirisini yapmış, insan için gerçek iyinin; sağlık, zenginlik ya da mutluluğu dünyevî başarıya bağlayan herhangi bir değerler dizisi olmadığını ileri sürerek, sadece erdem ve erdemsizliğin iyi ve kötü sayılabileceğini savunmuştur. Zenon'a göre erdem, bütünlüğe ve dinginliğe ulaşmış bir zihin durumu olarak her zaman yararlı, erdemsizlik ise parçaları arasında sağlam ilişkilerden yoksun, dolayısıyla huzursuz bir zihin durumu olarak zararlıdır.⁷ Erdem, stoacılara göre bireyin hayatında var olan tek iyidir. Başka bir ifade ile en yüksek iyi, kendiliğinden yapılan erdem, kendiliğinden yerine getirilen ödev olup geri kalan her şey; sağlık, servet, ün, haz arzularımızın hedefi olduklarından fena olan şeylerdir.⁸ Stoacıların erdem ve erdemsizliğe benzer görüşleri birçok Müslüman filozofta da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Nasiriddin Tusi, *Aklakî Nasiri* adlı eserinde bu konuları ayrıntılı bir şekilde ele almakta bu bağlamda fazilet ve rezilet olarak kabul edilen unsurlara yer vererek her birini ayrı ayrı incelemektedir. Yine Yahya b. Adiy, *Tehzibu'l-Ahlak* adlı eserinde kâmil insan portresine yer verirken kâmil bir insanın hangi erdemlere sahip olması gerektiğini sırasıyla aktarmaktadır.⁹

Felsefeyi ilk kez mantık, fizik ve ahlâk olmak üzere üçe ayıran Zenon, felsefesinin merkezine ahlâkî oturtmuştur. Ayrıca O, ahlâkî bilimsel olarak temellendirmek için fiziği gerekli görmüş ve fiziği de, ahlâkî da, mantıkla desteklemeye çalışmıştır. Felsefenin "ilahi ve insani şeylerin bilinmesi" olarak tarif edilmesi; fizik, ahlâk ve mantık biçiminde bölümlenmeye tabi tutulması, Stoa okulunun felsefe özelinde ise İslam felsefesi konusundaki katkısını güzel bir şekilde ortaya koymaktadır.¹⁰ Çünkü İbn Rüşd *Faslu'l makal* adlı eserinde felsefeyi "yaratılan üzerinde düşünerek yaratıcıya varmaktadır" şeklinde tanımlayarak benzer görüşler ortaya koymaktadır.¹¹

Zenon'un mantık fizik ve ahlâkî önemli görmesi İslam düşüncesinde de karşılığını bulmuştur. Nitekim Gazali "mantık bilmeyenin ilmine güvenilmez" derken Stoacıların mantığa yüklediği önemi aynı şekilde mantığa yüklemektedir. Gerek Sokrates'in gerekse Stoacıların ahlâka dair görüşleri Müslüman filozofların erdemi tanımlamada etkisini

7 Aurelius, *age.*, Öndeyiş, s. 9. Bkz. Weber, *age.*, s. 92.

8 Killoğlu, İsmail, "Hukuk Felsefesi Açısından Stoacılık", *İlim ve Sanat*, Ankara 1985, Sayı 3, s. 39 vd.

9 Bkz. Yahya b. 'Adi, *Tehzib a'l-Akhlaq*, (thk. Naji al-Takriti), Beirut-Paris, 1978, s. 67 vd. Nasiruddin Tusi, *Ahlak-ı Nasiri*, İstanbul 2007, s. 90-91.

10 en-Neşşar, Ali Sami, *İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, C. I, s. 228; *Menahicü'l-Bahs inde Mütefekiril İslam*, İskenderiye 1947, s. 228.

11 Bkz. İbn Rüşd, İbn Rüşd, *Faslu'l-makal* (Çev. Bekir Karlığa) İstanbul 1992, s. 13. Vd.

gösterirken, İslam dininin yasakladığı konularda Müslüman filozoflar Stoacıların görüşlerinden ayrılmışlardır. Nitekim Zenon ve öğrencisi Kleantes gibi bazı Stoacı filozoflar intiharı meşru görürken hiçbir Müslüman filozof intiharı meşru görmemiştir.¹²

Stoacıların diyalektiği son derece önemsediklerini görmekteyiz. Diyalektik ve retorik üzerinde duran Stoacılar, retoriği açık seçik ortaya konmuş konularda güzel konuşma bilgisi olarak tanımlarken, diyalektiği soru-cevap yoluyla konuları doğru tartışma bilgisi olarak tanımlamışlardır.¹³ Khryssippos'un diyalektik konusundaki çalışmaları felsefe tarihinde çok dikkat çekmiştir. Nitekim Diogenes Laertios, Khryssippos hakkındaki "Tanrılar arasında diyalektik olsaydı, bu, Khryssippos'unkinden farklı bir şey olmazdı" ifadesini nakleder.¹⁴ Bu durum Stoa okuluna mensup filozofların diyalektik ya da cedel konusundan da çok etkili olduklarını göstermektedir. Stoacıların Muallimu'l-evvel olarak kabul edilen Aristoteles'ten sonra diyalektik konusunda dikkat çekici görüşler ileri sürmeleri, Müslüman düşünürlerin Aristoteles'in mantık eserlerini şerh ederken daha dakik olmalarına, Farabi ve İbn Sina başta olmak üzere birçok Müslüman filozofun diyalektiğe dair önemli görüşler ortaya koymalarına katkı sağlamıştır.

Stoacılığın son döneminde kişinin kendisini geliştirmesinde irade çok önemsenmiştir. Nitekim Epiktetos'un kendi kendini denetleme yetisinin şaşılacak ölçüde gelişmiş olduğu, onun, kolunu büken efendisine verdiği ünlü cevapta açıkça görülmektedir. Şöyle ki; ilk önce, yumuşak bir dille uyarır efendisini: "Kolumu bükmeyin, efendim, sonra kırılır" der. Efendisi aldırmaz, Epiktetos'un kolunu bükmeyi sürdürür, sonunda gerçekten kol kırılır. Epiktetos'un tepkisi, serinkanlılıkla: "Söylemiştim size, kırıldı işte" demek olur.¹⁵

Stoacılar göre hayat, birbirine karşı olan ve birbiriyle uzlaşmayan iki düşman arasında, yani özgürlükle tutkular arasında geçen şiddetli bir savaştan ibarettir. Bu savaşın kazanılması, başka deyişle özgürlüğün elde edilmesi için tutkuların dizginlenmesi, zayıflatılması ve kesinlikle yok edilmesi gerekmektedir. Zenon'a göre tüm tutkular iradidirler, bir tasavvurun veya görüşün arkasından gelirler; ruhun birer iletileridirler, Çünkü doğaya aykırıdırlar. Tutkuları iyi anlamak ve yok edebilmek için, doğal eğilimler ile aralarındaki farkı bilmek gerekir. Eğilimlerimiz ise Zenon'a göre, birer içgüdüdürler. Oysa insanda akıl gücü bulunmaktadır. Bu, doğanın en yüksek amaçla ulaşmak için izlediği en yetkin yoldur.

12 Bkz. Weber, Alfred, *age.*, s. 92. Bkz. Laertios, *age.*, s. 304. en-Neşşar, *age.*, s. 225. Thilly, Frank, *Yunan ve Ortaçağ Felsefesi*, (çev. İbrahim Şener) İstanbul 2002 s. 192; Zeller, Eduard, *Grek Felsefesi Tarihi*, İstanbul 2001, s. 259.

13 Dürüşken, agm., s. 291. Laertios, *age.*, s. 317, 323.

14 Laertios, *age.*, s. 165.

15 Aurelius, Marcus, *Düşünceler*, Öndeyiş, s. 15.

Stoacı filozoflar arasında Epiktetos gibi köleler olduğu gibi Marcus Aurelius gibi hükümdarlar da bulunmaktadır. Bir hükümdarla bir azatlı kölenin yani Epiktetos'la Marcus Aurelius'un, aynı felsefi öğretiyi benimsemiş olmaları büyük ölçüde, Stoacı ahlâkın, tüm insanları kardeş gibi görmesine, sadece Roma devletinin yurttaşı değil, dünya yurttaşı saymasına bağlanabilir. Stoa felsefesinin dini yanı, en güçlü biçimde Marcus Aurelius'ta görülür. Seneca ve Marcus Aurelius ruhun ölümsüzlüğüne inanırken, Epiktetos ölümden sonra bir yaşamın varlığını kabul etmez.¹⁶ Müslüman filozoflar arasında yeniden dirilişin cismani ya da ruhaniliği üzerinde tartışmalar olurken, ruhun ölümsüzlüğü fikri hiç tartışılmamıştır. Çünkü Müslüman filozoflar inançlarının da gereği olarak ruhun ölümsüz olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir.

Ahlâk felsefesinin yanı sıra, mantık ve fizik bilimlerine de ayrı bir önem vermiş olan Stoacılar, kozmosun yapısını inceleyen fiziği bir ağaca; insanların bu yapı içinde nasıl hareket edeceğini gösteren ahlâkı verimli bir tarlaya ve fizik ile ahlâkı koruduğu için mantığı bir sura benzetirler.¹⁷ Ayrıca Stoacılar, felsefeyi canlı bir varlığa benzetirken; mantığı onu oluşturan kemik ve sinirlere, ahlâkı etli kısımlara, fiziği ise bu canlı varlığın ruhuna benzetirler. Başka bir örneklemede onlar, felsefeyle yumurta arasında benzerlik kurmuşlardır. Buna göre yumurtanın kabuğu mantığa, akı ahlâka, içi yani sarısı da fiziğe karşılık gelir. Diğer taraftan bazı Stoacıların felsefeyi bir bahçeye benzediği de olmuştur. Bunlara göre mantık bu bahçeyi çevreleyen ve koruyan bir duvar vazifesi görürken, fizik bahçenin içindeki bitkiler, ahlâk da bunların meyveleridir.¹⁸

Stoa felsefesinde mantığın son derece önemli bir yeri vardır. Nitekim çalışmalarının büyük bir kısmını Stoa felsefesine ayırmış olan Diogenes Laertios (M.S. III. Yüzyıl) konu ile ilgili şu ifadelerle yer vermektedir:

“Stoacılar mantık eğitiminin zorunlu olduğunu ileri sürerler. Çünkü mantık diğer tek tek erdemleri içine alan bir erdemdir. Mantık bilmeyen biri yanlış çıkarımlardan kaçınamaz. Mantık bilge bir insana doğruyu yanlıştan ayırt edebilme yeteneği kazandırır.”¹⁹

Ayrıca O, şöyle demektedir:

16 Aurelius, *age.*, Öndeyiş, s. 16.

17 Thilly, *age.*, s. 194-195.

18 Laertios, Diogenes, *age.*, s. 317. Bkz. Russell, Bertand, *Batı Felsefesi Tarihi* (çev. Muammer Sencer), İstanbul 2000, C. I, s. 384; Löringhoff, von Freytag, *Mantık* (çev. T. Mengüşoğlu), İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yayınları, s. 28, Emin, *age.*, s. 89.

19 Laertios, Diogenes, *age.*, s. 318; Dumitriu, Anton, *History of Logic*, Kent 1977, C.I, *age.*, s. 220

“Stoacılar, gerçek mantıkçının her zaman için bilgi olduğunu belirtirler; çünkü ister fizik alanında olsun ister ahlâk alanında olsun her konu, ancak mantık alanındaki çalışma sayesinde kavranır. Zira sözcüklerin doğruluğu, yasaların insan eylemlerine ilişkin düzenlemeleri ancak mantıkla anlaşılabilir.”²⁰ Farabi, İbn Sina ve Gazali gibi meşhur Müslüman filozofların mantığın gerekliliği ile ilgili görüşleri neredeyse stoacıların görüşleri ile aynıdır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Gazali “mantık bilmeyenin ilmüne güvenilmez” derken, Farabi ve İbn Sina mantığı bir alet olmaktan çok bir ilim olarak görmüşlerdir.

Stoacılar, Aristoteles'te olduğu gibi mantığı felsefe için bir araç olarak değil, aksine onun bir parçası olarak görürler.²¹ Yani onlara göre mantık, Aristoteles'te olduğu gibi, düşüncenin bir aleti, aygıtı, tekniği, sanatı değil, tersine bir katılımın ifadesidir.²² Stoacılar mantığı diyalektik ve retorik olmak üzere ikiye ayırırlar. Onların, mantığı diyalektik ve retorik olarak ikiye ayırması, kendi felsefi düşüncelerinde dil ve düşüncenin bir bütün olarak ele alınmasından ileri gelmektedir.²³

Zenon'un dil çalışmaları kendisinden sonra gelenler üzerinde derin etkiler bırakmış ve onlar da bu çalışmaları devam ettirmişlerdir. Böylece, Stoacıların ortaya koymuş olduğu dil felsefesi ve dil teorisi daha sonraki devirler üzerinde ve Romalılar devrinde derin etkiler bırakmıştır. Hatta bu teori eski dillerle ilgili öğretim sistemi içinde günümüze kadar sürecek bir önem kazanmıştır.²⁴ Stoacıların, dil ve düşünce arasındaki ilgi problemine son derece önem vermeleri ve etimoloji ile uğraşmaları, onların gramer konusuyla da geniş çapta ilgilenmelerine neden olmuştur.²⁵ Onların, geleneksel gramer biliminin kurucuları oldukları ifade edilmektedir.²⁶ Bunun yanı sıra Stoacılar kurallara uygun sözel formlar bulmak ve kelimelerin nasıl oluştuğunu açıklamak için şiir, ölçü bilim, müzik ve dil felsefesi ile de ilgilenmişlerdir. İslam düşüncesinde de mantık ve gramer ilişkisi tartışma konusu olmuştur.²⁷ Nitekim İslam dünyasında Aristoteles'ten yaptığı tercümelemlerle tanınan ve Fârâbî'nin hacası olarak da gösterilen Ebu Bişr al-Matta (870-940) ile önde gelen bir gramerci, Ebu Sa'id el-Sirafi (893-979) arasın-

20 Laertios, *age.*, s. 330

21 Lukaszewicz, Jan, *Aristotle's Syllogistic*, Oxford 1954 s. 13; Emin, *age.*, s. 88, 116; en-Neşşar, A. Sami, *Menahic*, s. 17-18.

22 Brun, *age.*, s. 95.

23 Dumitriu, *age.*, s. 223. Bkz. Dürüşken, agm, s. 291-292.

24 Birand, Kâmiran, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, Ankara 2001, s. 98. Bkz. Çüçen, A. Kadir, *Mantık*, Bursa 1999, s. 30.

25 Dumitriu, *age.*, s. 222-223.

26 Thilly, *Yunan ve Ortaçağ Felsefesi*, (çev. İbrahim Şener) İstanbul 2002 s. 195.

27 Bkz. Çapak, İbrahim, “Sokrates ve Gazali'ye Göre Dilim Menşei” *İslami Araştırmalar*, C. 6, s. 18, sy. 65-74.

da geçen, mantık ve gramerin değeri üzerinde durulan bir tartışmada benzer konular ele alınmaktadır.²⁸

Stoacılar üzerinde durdukları konular açısından kendilerinden sonraki düşünürleri birçok konuda etkilemişlerdir. Örneğin Fârâbî, beş tümeli ayrıntılı bir şekilde ve temelde Porpyrios'u takip ederek, ele alırken Stoacılar sadece cins, tür ve çeşit üzerinde durmaktadırlar. Ancak Fârâbî'nin beş tümelden biri olan özelliğe verdiği "köpeklerin havlaması", "atların kişnemesi" örneklerini (Fârâbî, İsağuci, s. 131), Stoacılar tanım ve bölme kısmında kullanmaktadırlar. Aynı örneklerin kullanılması Fârâbî'nin Stoacılardan etkilenmesinin bir göstergesidir. Tanım konusunda Stoacılar, *hadd ve resm* üzerinde durulan, Fârâbî de *hadd ve resm* üzerinde durmaktadır. Bildiğimiz kadarıyla Aristoteles'te *hadd ve resm* ayrımı yoktur. Bu ayrımı ilk defa yapan Stoacılarıdır. Bize göre Fârâbî'nin de aynı ayrımı yapması onun Stoacılarından etkilendiğini göstermektedir.

Ayrıca kimi düşünürler, *tasavvur ve tasdik* ayrımını ilk defa Aristoteles, kimileri Stoacılar, kimileri de Fârâbî tarafından yapıldığı ileri sürmektedirler. Böyle bir ayrımın ilk defa Aristoteles tarafından yapıldığını söylemek doğru olmaz. Kaynaklara baktığımızda Stoacıların tasavvur ve tasdik ayrımına gittiklerini görüyoruz. Osman Emin, *Felsefetü'r-Revakiyye* ve Ali Sami en-Neşşar, *Menahic* adlı eserlerinde bu ayrımı ilk defa Stoacılar tarafından yapıldığına yer vermektedirler. Fârâbî, ilmin tasavvur ve tasdik olduğunu ifade etmekte ve bunların tanımlarını vermekle yetinmektedir. Fârâbî'nin bu ayrımında Stoacılarından etkilendiğini düşünüyoruz. Fârâbî, tasavvur ve tasdik ayrımının ilk defa yapan değil, Müslüman düşünürler arasında ilk yapan kişidir denebilir.²⁹

Bilgi teorisi konusunda da Stoacılarla Müslüman düşünürler arasında kimi benzerlikler bulunmaktadır. Stoacılar temelde duylulara dayalı bilgilere dayanırken yer yer doğuştan bilginin varlığını kabul ettikleri görülmektedir. Stoacıların duylusal bilgi anlayışı Müslüman filozoflar arasında mahsusat ve müşahadat, doğuştan olan bilgi anlayışı ise evveliyat olarak karşılığını bulmuştur.

Stoacıların İslam hukukuna da katkısı olduğuna dair tartışmalar bulunmaktadır. Nitekim Nabil Shehaby, "The Influence of Stoic Logic on al-Jassas's Legal Theory" adlı makalesinde Cassas'ın veya diğer İslam hukukçularının Stoacılarından haberdar olduklarına dair somut bilginin olmadığına dikkat çekmekte, ancak teorilerindeki benzerliklerden hareketle Cassas'ın Stoa mantığından etkilendiğini ortaya koymaya

28 Bkz. Bilen, Osman "Mantık ile Gramer İlişkisi Üzerine İki Görüş", *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* Sayı XIII-XIV, İzmir 2001, s. 89-100

29 Çapak, İbrahim, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, Ankara 2008, s. 69 vd.

çalışmaktadır. Shehaby, Diogenes Laertius'un *Ünlü Filozofların Yaşam Öğretileri* adlı eserinden ve Sextus Empricus'un *Against the Logicians* adlı eserinden söz ve konuşma ile ilgili bir takım alıntılar yapmakta, konu ile ilgili Cassas'ın görüşlerine yer vermektedir.³⁰

Sonuç olarak, bilim tedrici olarak gelişen ve Kindi'nin ifadesi ile "kimden gelirse gelsin baş tacı edilmesi" gereken bir olgudur. Aristoteles ilk öğretmen olarak insanlığa çok şey katmıştır ancak onun eksik bıraktığı konuları kendisinden sonra gelen düşünürler tamamlamaya çalışmışlardır. Nitekim Aristoteles'in eksik bıraktığı bir takım konuların Stoacılar, Stoacıların eksik bıraktığı bir takım konuların da Müslüman düşünürler tarafından tamamlandığını görmekteyiz. Örneğin Aristoteles *Organon*'da mantıkla ilgili birçok konuyu ele alırken şartlı önerme ve şartlı kıyaslara hiç değinmemiş, daha sonra stoacılar bu konular üzerinde durmuşlardır. Fârâbî gibi düşünürler de bu konuların anlaşılmasını ve yaygınlaşmasını sağlamışlardır. Yine erdem konusunda Stoacılar Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik* 'nde yer alan konulara benzer görüşler ortaya koymuşlardır. Benzer görüşlerin Müslüman ahlak filozofları olan İbn Miskeveyh'in *Tehzibu'l-ahlak* ve Nasiriddin Tusi'nin *Ahlakı Nasirî*'side de görmekteyiz. Ayrıca Stoacıların tasavvur ve tasdik, had ve resm gibi ayrımlarının Müslüman düşünürlerde de olduğu aşikârdır. Dil tartışmalarında da yani dilin menşei, dil-mantık dil gramer arasındaki ilişki konularında da aralarında bezerlikler bulunmaktadır.

30 Shehaby, Nabil, "The Influence of Stoic Logic on al-Jassas's Legal Theory", s. 63-64.

Kaynakça

- Aurelius, Marcus, *Düşünceler*, (çev. Şadan Karadeniz) İstanbul 2004.
- Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara 1997.
- Bilen, Osman, "Mantık ile Gramer İlişkisi Üzerine İki Görüş", *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* Sayı XIII-XIV, İzmir 2001.
- Birand, Kâmiran, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, Ankara 2001.
- Brun, Jean, *Stoa Felsefesi*, (çev. Medar Atıcı), İstanbul 1997.
- Çapak, İbrahim, "Sokrates ve Gazali'ye Göre Dilim Menşei" *İslami Araştırmalar*, C. 6, Ankara.
- Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, Ankara 2008.
- Çüçen, A. Kadir, *Mantık*, Bursa 1999.
- Dumitriu, Anton, *History of Logic*, Kent 1977.
- Dürüşken, Çiğdem, "Stoa Mantığı" *Felsefe Arkivi*, İstanbul 1991.
- Emin, Osman, *Felsefetü'l-Revvakiyye*, Kahire 1971.
- en-Neşşar, Ali Sami, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, (çev. Osman Tunç), İstanbul 1999.
- Menahicü'l-Bahs inde Mütefekiril İslam*, İskenderiye 1947.
- el-Cahız, *ed-Dala'il ve'l-İ'tibar*, Halep 1928.
- İbn Rüşd, *Faslu'l-makal* (Çev. Bekir Karlığa) İstanbul 1992.
- Kılıoğlu, İsmail, "Hukuk Felsefesi Açısından Stoacılık", *İlim ve Sanat*, Ankara 1985.
- Laertios, Diogenes, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, (çev. Candan Şentuna), İstanbul 2003.
- Lukasiewicz, Jan, *Aristotle's Syllogistic*, Oxford 1954.
- Löringhoff, von Freytag, *Mantık* (çev. T. Mengüşoğlu), İstanbul Ünv. Edebiyat Fak. Yayınları, trhs.
- Öktem, Niyazi, "Stoisizm", *İst. Üni. Hukuk Fak. Mecmuası* C. XL, Sayı, 1-4, İstanbul 1974.
- Paksüt, Fatma, *Seneca'da Ahlak Görüşü – Zevk Anlayışı*, Ankara
- Russell, Bertand, *Batı Felsefesi Tarihi* (çev. Muammer Sencer), İstanbul 2000.
- Shehaby, Nabil, "The Influence of Stoic Logic on al-Jassas's Legal Theory", *The Cultural Context of Medieval Learning Boston Studies in the Philosophy of Science* Volume 26, 1975.
- Thilly, Frank, *Yunan ve Ortaçağ Felsefesi*, (çev. İbrahim Şener) İstanbul 2002.
- Tusi, Nasiruddin, *Ahlak-ı Nasiri*, İstanbul 2007.
- Weber, Alfred, *Felsefe Tarihi*, (çev. H. Vehbi Eralp) İstanbul 1993.
- Yahya b. 'Adi, *Tehdhib al-Akhlaq*, (thk. Najı al-Takriti), Beirut-Paris, 1978.
- Zeller, Eduard, *Greks Felsefesi Tarihi*, İstanbul 2001.